
СТЕРЕОТИПИ І СИМВОЛИ: ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Герман В. В.

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-619-5-5>

ВСТУП

На межі тисячоліть відбулася важлива зміна парадигм у мовознавстві: поряд із порівняльно-історичною та системно-структурною сформувалася антропоцентрична парадигма як зміна наукових орієнтирів з об'єктів пізнання на суб'єкта, тобто досліджується людина в мові й мова в людині. Сьогодні відбувається активний перехід лінгвістичної думки від постулатів структуралізму, «іманентно-семіологічної» парадигми, за якої мова розглядається «у самій собі й сама для себе», до антропологічної парадигми, за якої мова вивчається в тісному зв'язку зі свідомістю і мисленням людини, її духовним світом.

Ідея антропоцентричності мови, яка відродила погляди В. фон Гумбольдта, превалює в сучасному мовознавстві, бо метою лінгвістичного аналізу вже не може вважатися звичайний опис мовної системи. Формування антропоцентричної парадигми призвело до нових завдань, ключових понять, способів конструювання предметів лінгвістичного дослідження, підходів до вибору загальних принципів і методик вивчення матеріалу. Продуктом антропоцентричної парадигми в сучасній лінгвістиці й стала *лінгвокультурологія* – наука, яка виникла на стику лінгвістики й культурології, вивчає особливості культури народу, що відобразилися й закріпилися в мові. Це не просте суміщення двох наук, а новий інтердисциплінарний науковий напрям із самостійною метою, завданнями, об'єктом, предметом, методами дослідження.

Лінгвокультурологія як самостійний науковий напрям покликаний досліджувати історичні й сучасні мовні факти крізь призму духовної культури.

Вважаємо цілком виправданим погляд О. О. Селіванової, що «інтеграційна проблематика лінгвістики й культурології виходить за межі етнолінгвістики, адже предметом культурології є не лише етнічні

культури, а й цивілізаційна, глобальна культура, культури різних епох у діяхронічному висвітленні, культури різноманітних соціальних, вікових, територіальних, статевих, професійних, конфесійних й ін. угруповань. Науковиця наголошує також на поширеності дослідницьких інтересів лінгвокультурології не лише на етнічну культуру та її відбитки в мові й мовленні, а на відображення в мові й текстах надбань світової культури, інших культур різних епох, а також субкультур різних угруповань людей у межах етносу та поза його межами¹.

Вважаємо, що саме лінгвокультурологічний підхід орієнтований на створення цілісної картини культурного впливу на мову й мовлення з огляду на глибинні семантичні рівні культурної репрезентації, а також на системне представлення одиниць мови й культури в їхній кореляції та взаємодії.

У нашому дослідженні вважаємо *лінгвокультурологічний напрям* самостійним науковим напрямом, продуктом антропологічної парадигми в сучасній лінгвістиці, який досліджує взаємозв'язок і взаємодію культури й мови певного етносу. Основними постулатами лінгвокультурологічного напрямку визначаємо такі: мова – продукт культури та її важлива складова; мова, відображаючи менталітет народу, є формою збереження й засобом трансляції культури в майбутнє.

У лінгвокультурологічних дослідженнях на сьогодні сформувалося кілька напрямів: 1) лінгвокультурологія окремої соціальної групи, етносу в певний культурний період; 2) діяхронічна лінгвокультурологія – вивчення змін лінгвокультурного стану етносу за певний часовий проміжок; 3) порівняльна лінгвокультурологія – дослідження лінгвокультурних проявів різних, але взаємопов'язаних етносів; 4) зіставна лінгвокультурологія – вивчення особливостей менталітету одного етносу з точки зору іншого; 5) лінгвокультурна лексикографія – укладання лінгвокраїнознавчих словників; 6) когнітивна лінгвокультурологія, орієнтована на опис культурних концептів народу й мовних засобів їхньої репрезентації; 7) дискурсивна лінгвокультурологія, що досліджує культурні вияви в комунікації, різних типах текстів і дискурсів; 8) лінгводидактична культурологія, орієнтована на методику викладання мови як іноземної під кутом зору культурних розбіжностей носіїв різних мов; 9) ситуаційна лінгвокультурологія, що описує певну лінгвокультурну ситуацію, яка склалася у країні, регіоні тощо.

Об'єктом лінгвокультурологічних студій є дослідження взаємодії мови

¹ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми. Полтава : Довкілля-К., 2008. С. 260-261.

як транслятора культурної інформації, культури та людини, яка створює цю культуру, користуючись мовою. Зазначений об'єкт зумовлює кілька предметів дослідження: 1) безеквівалентна лексика; 2) міфологічні мовні одиниці: архетипи, міфологеми, обряди, звичаї, закріплені в мові; 3) пареміологічний фонд мови; 4) фразеологія мови; 5) еталони, *стереотипи, символи*; 6) метафори; стилістичний фонд мови; 7) мовленнєва поведінка; 8) мовленнєвий етикет.

Зосередимося на аналізові лінгвокультурологічних особливостей символів і стереотипів.

1. Символ як явище лінгвокультурології

Надзвичайно багатоаспектним і складним питанням лінгвістики є співвідношення мови і культури. Ця проблема цікавила учених Е. Бенвеніста, Ф. Боаса, Я. і В. Грімм, Е. Сепіра, Б. Уорфа та багатьох інших. У сучасній науці сформувалося кілька підходів для його вивчення – соціолінгвістика, функціональна стилістика, етнолінгвістика, етнопсихолінгвістика, когнітивна лінгвістика, лінгвокультурологія.

Фундаментальні основи підходу, відповідно до якого мова розглядається як культурний код нації (мова – народний дух, буття народу, це реальність культури, її погляд на світ; культура виявляє себе в мові; мова здатна увести людину в культуру) належать В. фон Гумбольдту. Духовна й матеріальна культури відтворюються в мові; національний характер культури виражається в мові через особливе світобачення; мова є вираженням духу народу; мова опосередковано пов'язує людину з навколишнім світом – такі головні положення концепції В. фон Гумбольдта².

Концепція В. фон Гумбольдта була реалізована в працях Ш. Баллі, Ж. Вандрієса; логічним продовженням концепції стали праці неогумбольдтіанців Л. Вайсгербера, Л. Вітгенштейна, Е. Сепіра, Й. Тріра, Б. Уорфа та ін.

Мова – специфічний спосіб і умова існування культури, фактор формування культурних кодів; це і продукт, і важлива складова культури. Тому в мовознавстві кінця ХХ – початку ХХІ ст. активно розробляється напрям, який орієнтований на культурний фактор у мові. Основний постулат цього підходу: мова – продукт культури та її важлива складова.

Ще на початку ХХ століття Е. Сепір вказував на внутрішню непов'язаність мови та культури, на відсутність «справжньої залежності між культурою і мовою», наполягав на чіткому розмежуванні цих понять,

2 Humboldt, Wilhelm. Werke [Текст] Bd. 2. 1796-1799. Gesammelte schriften. Bd. II. Berlin : [s. n.], 1904. 407 s.

але все ж таки висував завдання пошуку контурів культури, які б слугували підставою для порівняння з мовою³.

Поняття символу знаходиться в царині різних учень: структурної лінгвістики Ф. де Соссюра, вчення про внутрішню форму В. фон Гумбольдта, колективного несвідомого К. Г. Юнга, філософської герменевтики Г.-Х. Гадамера, філософії символічних форм Е. Кассіра, теорії символу як продукту культурно-історичного розвитку людства О. О. Потебні, у сучасних наукових дискусіях про співвіднесеність символу зі знаком, метафорою, міфом, алегорією, образом тощо (С. Н. Денисенко, В.В. Жайворонок, С. Я. Єрмоленко, Н. І. Козак, В. І. Кононенко, О. П. Левченко, Я. І. Швець, А. Б. Юнацька та ін.). Стереотип розглядається в дослідженнях науковців різних галузей – етнографів, соціологів, психологів, культурологів, когнітологів, етнопсихолінгвістів, літературознавців, лінгвокультурологів тощо (С. Бартмільський, О. М. Грибок, К. Даніельс, Т. Л. Кацберт, У. Ліппманн, Л. В. Мельник, В. Д. Ужченко, А. Шафф, В. І. Школяренко та ін.).

Символи і стереотипи як ключові поняття нашого дослідження – явища і мови, і культури – недостатньо чітко окреслені в лінгвістиці взагалі й у лінгвокультурології зокрема. *Символ* – універсальне загальнофілософське поняття, яке досліджується філософією, семіотикою, психологією, літературознавством, міфопоетикою, фольклористикою, культурологією тощо. Найвизначніші представники різних шкіл – Г.-Х. Гадамер, Г. Гегель, В. фон Гумбольдт, У. Еко, І. Кант, Е. Кассіра, О. О. Потебня, Е. Сепір, Ф. де Соссюр, К. Г. Юнг та багато ін. – розглядали цю проблему.

Вбачаємо наше завдання в систематизації основних точок зору на символ.

У науці виділяють кілька потрактувань символу: 1) символ як тотожне поняття зі знаком (у штучних формалізованих мовах); 2) універсальна категорія, що відтворює специфіку образного освоєння життя мистецтвом (в естетичі та філософії мистецтва); 3) культурний об'єкт, значення якого є конвенційним (закріпленим у словниках) аналогом значення іншого об'єкта (у культурології, соціології тощо); 4) символ як знак, який передбачає використання свого первісного змісту як форми для іншого змісту (у лінгвістиці, семіотиці, філософії тощо). Г. Гегель, І. Гете, І. Кант, Ф. Шеллінг символом вважали спосіб пізнання істинного божественного смислу. На думку Е. Кассіра, людина – символічне створіння; вона живе

3 Sapir, Edward (1916). Time Perspective in Aboriginal American Culture, A Study in Method. Ottawa: Government Printing Bureau.

в символічному Всесвіті, частини якого – мова, міф, мистецтво, релігія – сплітають символічну сітку, складну тканину людського досвіду⁴.

Зацікавленість символом як багатоаспектним явищем, що не «вміщається» в одній площині, виявляється в наукових дискусіях про співвіднесеність символу зі знаком, метафорою, міфом, алегорією, образом тощо.

Ще Г. Гегель різницю між символом і знаком пояснював тим, що символ є певне споглядання, власне визначеність якого за своєю сутністю і поняттям характеризується більшою чи меншою мірою тим самим змістом, який воно як символ виражає; навпаки, що стосується знака як такого, то власне сутність споглядання і те, знаком чого воно є, не мають між собою нічого спільного.

Символ як предметний або словесний знак, що має філософську смислову наповненість, не тотожний знакові. Символ тісно пов'язаний з наукою, культурою, міфом, вірою, поезією, але не зводиться до них, тяжіє до певного узагальнення. Символ постає процесом активного перетворення внутрішнього на зовнішнє і, навпаки, відмінністю внутрішнього і зовнішнього. Тому символ не збігається за своїм значенням з будь-яким тропом⁵.

В українському мовознавстві символ як продукт культурно-історичного розвитку людства, пов'язаний з мовою, світоглядом, пізнанням світу, розглядав О. О. Потебня. Учений зазначав, що наївна картина світу, її символіка – це певний етап розвитку мислення та мови, пояснював походження та еволюцію символіки через закономірності розвитку мови. Мова – символічна в усьому, а символ – явище мови, міфології, фольклору в її родово-видових трансформаціях, жанровій специфіці, динаміці. На думку О. О. Потебні, існують три головні відношення символу до позначуваного: порівняння, протиставлення і причинове відношення. Потреба відновлювати забуті власні значення слів була однією з причин утворення символів⁶.

Е. Сепір радив «розглядати мову як виражені в символах вказівки до культури», наголошуючи на тому, що з плином часу символи настільки змінюють свою форму, що гублять усякий зовнішній зв'язок з тим, що вони заступають. Учений розрізняє первинні і вторинні (відносні)

4 Cassirer E. The philosophy of Symbolic Forms. Vol. I (Language). New Haven : Yale University Press, 1953. P. 43.

5 Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів, В. І. Теремко. Київ : ВЦ «Академія», 1997. С. 635.

6 Потебня О. Естетика і поетика слова : збірник / упоряд., вступ. ст., приміт. І. В. Іваньо, А. І. Колодної; пер. А. Колодної. Київ : Мистецтво, 1985. 302 с.

символи та говорить, що «спосіб психологічного тлумачення мови полягає, ймовірно, в усвідомленні її як сукупності найскладніших випадків таких вторинних, чи відносних, символів, які утворилися в суспільстві»⁷.

У зарубіжних мовознавчих працях вирізняються символи наукові, філософські, художні, міфологічні, релігійні; природа, суспільство і весь світ як царство символів; людино-виражальні, ідеологічні і спонукальні символи; вказується на багатомірність символу як злиття різноманітних структурно-семантичних категорій в одне неподільне ціле; порівнюється символ і метафора доводиться відмінність від метафори (символ є естетично канонізованою, культурно значимою концептуальною структурою іншої, ніж первинний зміст, реалії чи знака, понятійної сфери, що характеризується інтенційністю, образністю, мотивованістю, дейктичністю, імперативністю, психологічністю; на відміну від метафори, яка може бути знаковим підґрунтям виникнення символу, він не займає предикатної позиції, а виражає загальну ідею подійного характеру, тобто уособлює цілу ситуацію, є дейктичним, а не атрибутивним, не відноситься до сфери семантики, а швидше до фонових знань, до культурної, а не мовної компетенції); висловлюється думка, що символ має вищий порівняно з образом семіотичний статус; вбачається подібність символу до метафори і метонімії у транспозиції імені прямого значення, у перенесенні властивостей вихідного значення на похідне, в єдності механізмів перенесення тощо.

Погоджуємося з думкою О. П. Левченко, яка переконує, що поняття метафори й символу не тотожні, не перетинаються, не доповнюють одне одного, а співвідносяться як причина і наслідок. Символ – це вербальний предметний знак, утворений унаслідок операції метонімії чи метафори, який у певному лінгвокультурному просторі перебуває в стійкому зв'язку з абстрактним позначуваням⁸.

Одним із перших роль метафори в символічному відтворенні дійсності описав Е. Кассіер (автор символічної концепції культури), стверджуючи, що ізоморфізм символічних форм, представництво символу в різних модульностях можливе завдяки «радикальній метафорі», перенесенні «енергії духу» з однієї конкретної форми на іншу⁹.

7 Sapir, Edward (1949). Mandelbaum, David (ред.). Selected writings in language, culture and personality. Berkeley : University of California Press. P. 178-179.

8 Левченко О. П. Національно-культурна специфіка фразеологічних символів (на матеріалі творів Г. Квітки-Основ'яненка). *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. пр. Харків : ХНПУ, 2003. Вип. 11. С. 80-87.

9 Cassirer E. The philosophy of Symbolic Forms. Vol. I (Language). New Haven : Yale University Press, 1953.

Ф. Уілрайт, вважаючи, що символ – «стабілізована метафора», виділив два типи символів: стіно-символ, або блок-символ (у математиці, логіці), та «напружений, експресивний символ»¹⁰.

На думку П. Рікера, символ – феноменологічний (мовленнєвий) вияв мовної полісемії, що виникає в результаті комбінації лексичного (полісемії) та контекстуального фактів, коли контекст уможливорює кілька різних і навіть протилежних значень з одним ім'ям¹¹.

Отже, мотивованість символу пояснюється аналогією, яка проводиться між його конкретним і абстрактним поняттями, а також суміжністю цих понять, входженням одного поняття в інше. Аналогія в символі й складає основу метафори.

Важливою ознакою символу є комплексність його змісту та рівноправність реалізованих значень. Власне слово «символ» походить з грецького дієслова «*symballein*» (складати) та іменника «*symbolon*» (половина монети, яку сторони ділили під час укладання союзу для розпізнавання «своїх» і «чужих»). Отже, символ – нагромадження рівноцінних значень, що й відрізняє його від алегорії та тропів. Символи – складні знаки (імена) з єдиним змістовим комплексом, що створюється поєднанням мовних значень і концептів. Пряме значення в символі зберігає свою самостійність і рівноправність з абстрактним (переносним) значенням.

О. О. Селіванова прекує, що не всякий символ виходить із міфу, а якщо його джерелом є міф, то він перетворюється на символ у сфері культурного зрізу. Міф, як і символ, є історично зумовленим різновидом суспільної свідомості, некритично сприйнятим смислом, одним із можливих світів, більш сильним, ніж світ реальності. Однак, на відміну від символу, міфу властиве спрощене бачення реальності, схематично-каузальне тлумачення подій. Науковиця стверджує, що символ має архетипну природу. Архетипи як «первісні вроджені психічні структури, що є виявом родової пам'яті, історичного минулого етносу, людства, їхнього колективного позасвідомого й забезпечують цілісність людського сприйняття й виявляються в знакових продуктах культури», втілюються у вигляді символів у міфах і віруваннях, у творах літератури й мистецтва¹².

За К. Г. Юнгом, архетипи як генетично фіксовані стародавні образи та соціально-культурні ідеї мають такі основні властивості: несвідомість,

10 Wheelwright P. The archetypal symbol. *Perspectives in literary symbolisms*. V. I. The Pennsylvania State University Press. University Park. London, 1968. P. 214-243.

11 Ricoeur P. Interpretation theory : discourse and the surplus of meaning. Fort Worth : Texas Christian Universiti Press, 1976. 108 p.

12 Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми. Полтава : Довкілля-К., 2008. С. 296-297.

мимовільність, автономність, генетична обумовленість¹³. Оскільки архетипи втілюються у великій кількості символів, то вчені вказують на їх архетипне підґрунтя. Але архетипність символу має двоїстий характер: з одного боку, у символі відтворюються образи несвідомого, тобто архетипи, а з іншого боку, архетип усвідомлюється, входить у реальність, може трансформуватися.

Як естетичну категорію, зміст якої розкривається шляхом зіставлення із суміжними категоріями – образом, знаком та алегорією, – кваліфікують символ у літературознавстві: символ, на відміну від алегорії, яка розпізнається будь-ким, у знаковій формі вільно розпізнається лише «своїми» (етнічною й культурною спільнотою) і є засобом їхнього згуртування. Порівняно з образом, символ має більш високий семіотичний статус. Образ – психологічний, метафора – семантична, символ – функціональний, він повинен об'єднувати зусилля суспільних, племінних і національних колективів.

О. О. Селіванова наголошує, що «основою процесів символізації є певна міра образності. На відміну від знака, символ є не просто конвенційним у лінгвокультурній спільноті, а канонізованим, його семіотична природа значно складніша, він згортає різні концептуальні сфери на підставі глибинних асоціацій, є культуромістким»¹⁴. Знак стає символом тоді, коли його використання передбачає реакцію не на символізований об'єкт, а на спектр вторинних конвенційних значень. Знаки потребують розуміння, а символи – інтерпретації. Отже, символ має знакову природу, йому властиві всі ознаки знака, крім яких існують ще й специфічні.

Багато вчених вказують на образну природу символу, стверджують, що символ ніби «виростає» з образу, але все ж таки образність символу розуміється по-різному. Вважаємо, що образ, який є основою символу як багатозначного знаку, є формою художнього, міфологічного, ритуального чи архетипного уявлення. Основні функції такого образу – розширення й узагальнення первісного чуттєвого змісту.

Погоджуємося з популярною зарубіжною лінгвістичною думкою, що образи в словесному вираженні – складні іконічні знаки, що утворюються під час узагальнення й розширення значення простого мовного знаку та поняття, яке він виражає, та надання йому вказівної функції. Символи ж є складними знаками (іменами) з комплексом мовних значень і концептів. Усякий символ є образ, але образ можна вважати символом за певних умов: абстрактний символічний зміст есплікується контекстом; буквально

13 Юнг К. Архетип і символ. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 436 с.

14 Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми. Полтава : Довкілля-К., 2008. С. 297.

розуміння образу недостатнє або неможливе; образ асоціюється з міфом, легендою, фольклором. У семіотичному сенсі символ є такий знак, який припускає використання свого первинного змісту в якості форми іншого, більш абстрактного і загального змісту, причому вторинне значення, яке може виражати поняття, не має особливого мовного вираження, об'єднується з первинним під загальним позначуванням.

На відміну від образу, символ – це образ в аспекті знаковості. Символ не тотожний образу. Зміст символу не можна розшифрувати простим зусиллям розуму, він існує в колективній свідомості певної культурної групи, зокрема, й етносу, в готовому вигляді й вилучається у разі потреби¹⁵.

У науці виокремлюється також така ознака символу, як іманентна багатозначність, що означає наявність в ньому смислової перспективи, ланцюжків значень, які стають більш абстрактними в міру віддалення від первісного значення, а також неможливість досягнути його останній, основний смисл. Ідея іманентної багатозначності символу, яка зародилася в ідеалістичній релігійній традиції, у теоретиків символізму втілювалася в судженнях про містичність, езотеричність символу. Поряд з багатозначністю у науці говорять про розпливчастість кордонів значень у символі. П. Рікер пояснює це тим, що в символі зустрічаються дві реальності – лінгвістична й нелінгвістична¹⁶.

Лінгвокультурологічний підхід до символу обумовлює його співвіднесеність зі змістом культурної інформації, яку він передає. З цієї точки зору дослідники відносять символ до стереотипізованих явищ, характерних для будь-якої культури і надають перевагу потрактуванню символу як знака, в якому первісний зміст є формою для іншого, наступного; наголошують, що символ уміщує узагальнений принцип подальшого розгортання згорнутого в ньому змісту, тобто він може розглядатися як специфічний фактор соціокультурного кодування інформації і одночасно як механізм передавання цієї інформації; переконують, що символ – підсумок змістового розвитку знаку в культурі; доводять, що сутність символу не стільки в позначенні, скільки в символічному відношенні до дійсності, у подоланні змістового значення знаку.

Національно-культурна специфіка символів становить важливу проблему лінгвокультурології. В. І. Кононенко зазначає, що "перехід від архетипового символу до власне національного локалізованого відбувається шляхом складних семантичних трансформацій, зумовлених метафоричним

¹⁵ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми. Полтава : Довкілля-К., 2008. С. 296-297.

¹⁶ Ricoeur P. Interpretation theory : discourse and the surplus of meaning. Fort Worth : Texas Christian University Press, 1976. 108 p.

переносом на ґрунті даної етнокультури, з опорою на відповідні фонові знання / певний набір пресупозицій"¹⁷. Ф. С. Бацевич, переконуючи, що специфікою мови кожної культурної спільноти серед інших систем є й система символів, вважає, що мовна символіка – це «вираження за допомогою засобів ідіоетнічної мови ідей, понять, почуттів тощо, які мають особливе (символічне) значення для культури певного етносу»¹⁸. А. М. Приходько стверджує про «злиття» власне концепту і символу; вчений називає це концептосимволами. Концептосимволи створюють об'ємні семантичні узагальнення, оскільки здатні вміщати в себе систему релевантних для них смислів у згорнутому вигляді, через ступеневу діалектичну ієрархію: «слово → образ → символ → смисл → концепт»; ... вербалізований символ за умови своєї достатньої репрезентації через систему усвідомлених «переходів» забезпечує реалізацію всіх трьох форм втілення концепту: він є одночасно і словом, і образом, і здебільшого самим позначеним матеріальним предметом (а в позамовній дійсності – тим самим предметом)¹⁹.

Саме на ґрунті національно-культурної традиції символ може перетворюватися на образ-ідею, тобто ставати концептуально значущим. «Процеси осмислення культурного концепту в символізованих образах прослідковуються за умови реалізації наративного задуму втілити концептуальний підхід у системі образів, що підіймаються до рівня носія ідей, постулатів вищого ґатунку»²⁰, – вважає В. І. Кононенко.

У культурній традиції «існують тенденції розвитку (відновлення) символу, а саме: 1) реінтеграція (один і той самий символ протягом дуже довгого часу залишається майже незмінним); 2) псевдоморфоза (автоматичне злиття архаїчного з традиційними нашаруваннями наступних епох, надання йому таких нових атрибутів, які повністю відсутні в його прототипу); 3) реінтерпретація (надання символу в його історичному функціонуванні нового змісту, що обумовлено новим образом світу або новими, не властивими йому ідеями; реалізується шляхом асиміляції або контрасту)»²¹.

17 Кононенко В. І. Словесні символи в семантичній структурі фраземи. *Мовознавство*. 1991. № 6. С. 33.

18 Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2009. С. 283.

19 Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики : монографія. Запоріжжя : Прем'єр, 2008. С. 97-99.

20 Кононенко В. І. Концепт і символ : лінгвокультурологічний аспект. *Мова. Людина. Світ* : До 70-річчя М. Кочергана. Зб. наук. ст. Київ : КНЛУ, 2006. С. 159.

21 Швець Я. І. Мовний символ як особливий мовний знак. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Філологічні науки*. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. № 9. С. 227.

Отже, поняття символу знаходиться в основі різних концепцій: структурної лінгвістики Ф. де Соссюра, вчення про внутрішню форму В. фон Гумбольдта, колективного несвідомого К. Г. Юнга, філософської герменевтики Г.-Х. Гадамера, філософії символічних форм Е. Кассіра, теорії символу як продукту культурно-історичного розвитку людства О. О. Потебні, у сучасних наукових дискусіях про співвіднесеність символу зі знаком, метафорою, міфом, алегорією, образом тощо (О. П. Левченко, Я. І. Швець та ін.) тощо.

Символіка – загальнолюдське, національно-специфічне й етногенетичне поняття. Символ має універсальний загальнолюдський характер, але водночас він виражається на рівні національної свідомості, оскільки в ньому відтворюються традиції, звичаї, обряди, вірування, риси характеру певної нації. Символ є важливим чинником творення національно-мовної картини світу.

У потрактуванні символу поділяємо погляди О. П. Левченко, О. О. Селіванової; вважаємо, що *символ* як категорія лінгвокультурології – це багатозначний культурний знак, в основі якого лежить образ, що є формою художнього, міфологічного, ритуального, архетипного уявлень. *Мовним символом*, слідом за Ф. С. Бацевичем, В. І. Школяренко та ін., вважаємо відображення за допомогою мовних засобів багатозначного культурного знаку, в якому сконцентровані ідеї, поняття, почуття тощо певного етносу.

2. Стереотип як лінгвокультурне поняття

Феномен «*стереотип*» (з гр. *stereos* – твердий, сталий, міцний; *typos* – відбиток, зразок, модель) як міждисциплінарне поняття розглядають науковці різних галузей – етнографи, соціологи, психологи, культурологи, когнітологи, етнопсихолінгвісти, літературознавці тощо (Є. Бартмінський, А. Вежбицька, В. У. Ліппманн, А. Шафф та ін.). У названих галузях виділяються різні ознаки й властивості стереотипів, тому стереотипи за сферою застосування диференціюються на *соціальні, ментальні, культурні, етнокультурні, мовні* та ін. Мовознавці вивчають стереотипи з позицій когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, етнопсихолінгвістики (О. М. Грибок, К. Данієльс, У. Квастхофф, У. Ліппманн, К. Льюфлер, Н. А. Оніщенко, Х. Патнем, А. М. Приходько, А. Шафф, В. І. Школяренко, А. Б. Юнацька та ін.).

До лінгвістичних студій термін «стереотип» увійшов із соціології, в якій уперше був застосований американським журналістом У. Ліппманном (1922 р.) у значенні «образу в голові людини і думки про це». Науковець наголошував на подвійній функції стереотипів: психічній, що

стосується суспільної позиції, прав і цінностей, та суспільний – економії зусиль при пізнанні світу²². У соціологічних дослідженнях вказується на те, що стереотипи можуть бути раціональними й ірраціональними; дискусійним залишається питання про чуттєву, емоційну забарвленість стереотипу.

Розглядаючи стереотип як соціальне явище, А. Шафф стверджує, що процес стереотипізації зумовлений необхідністю збереження, передання й акумуляції соціокультурної інформації. Стереотипи засвоюються під час «занурення» людини до певного соціокультурного простору й виконують певні соціальні функції – соціально-інтеграційні, захисні, ідеологічні, політичні, емоційні тощо.²³

Фіксуємо, що переважно стереотип розглядають у контексті соціальної взаємодії, як певну модель дії, поведінки; певну репрезентацію фрагмента навколишньої дійсності, фіксовану ментальну картинку, що є результатом відображення у свідомості особи типового фрагмента реального світу, певний інваріант картини світу. Отже, *соціальні стереотипи* виявляються в стереотипах мислення й поведінки людини.

У психології та етнопсихолінгвістиці вказується, що в основі стереотипізації – психологічна звичка людини повертатися до постійно повторюваних ситуацій і реакцій на них, які зберігаються у свідомості людини як стандартні автоматичні моделі мислення; це полегшує сприйняття, розуміння й оцінку²⁴. Відмова від стереотипів вимагала б від людини постійної уваги й напруження, а все життя людини складалося б із безкінечних спроб і помилок. Точними й модифікованими спостереженнями й людським досвідом стереотипи надають людині відчуття захищеності, впевненості, є корисними за умови їх свідомого дотримання. Якщо ж стереотипи ґрунтуються на помилкових свідченнях, то вони перетворюються на деструктивні чинники, викривляють дійсність.

На думку О. О. Селіванової, стереотип є «детермінованим соціумом і культурою утворенням, упорядкованою й фіксованою структурою свідомості, фрагментом картини світу, що уособлює результат пізнання дійсності певним угрупованням і є схематизованою та спрощеною стандартною ознакою, матрицею предмета, події, явища». Якщо угруповання дорівнює етносу, то стереотип є етнічним і цілком детермінований онтологією і культурою народу, може фіксуватися в мові та мовленні, але не завжди за цим стереотипом можна ідентифікувати

22 Lippmann W. Public Opinion. N.Y. : The Macmillan company, 1961. P. 14-16.

23 Schaff A. Stereotypy a dzialanie ludzkie. Warszawa : Książka i Wiedza, 1981. P. 128-131.

24 Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. Київ : ВП «Академія», 2009. С. 265.

представника лише одного етносу й культури. Деякі стереотипи можуть бути спільними для різних етнічних спільнот²⁵.

Якщо аналоги стереотипів трапляються в інших культурах, то це квазістереотипи – такі стереотипи, що співпадають у цілому, але різняться деталями, які мають принципове значення. Разом з тим культуросфера певного етносу завжди має національно-специфічні елементи стереотипного характеру – лакуни, які, як правило, не сприймаються носіями іншої культури.

Цікавими є такі думки зарубіжних лінгвістів: стереотип – певне уявлення про дійсність або її елемент з позиції наївної повсякденної свідомості; стереотипи є виразниками суспільної думки та комплексним джерелом інформації по національний характер, тому стереотип – відносно стає детерміноване культурою генералізоване уявлення про предмет, явище, ситуацію, дію, поведінку та інші.

У нашому дослідженні поділяємо думку О. О. Селіванової і *стереотипом* з погляду лінгвокультурології вважаємо комплексний обумовлений культурою відносно сталий набір уявлень, думок, поведінки та почуттів про об'єкт чи реалію навколишнього світу.

Розглядаючи етнокультурні, або етнічні, стереотипи, науковці в основному вказують, що це узагальнені уявлення про типові риси, що характеризують певний народ (наприклад, німецькі типові риси – акуратність, працьовитість, пунктуальність, порядок, честь тощо). Етнокультурні стереотипи, впливаючи на людей, стимулюючи формування в них необхідних рис характеру, сприймаються як зразки, яких необхідно дотримуватися в певному етносі. Такі стереотипи вербалізуються в словах, словосполученнях, фразеологізмах, приказках, прислів'ях, синтаксичних конструкціях.

Дослідники диференціюють етнічні й культурні стереотипи. Етнічними в основному вважають такі, що недоступні саморефлексії «наївного» члена етносу, є фактами поведінки й колективного несвідомого, їх не навчають; культурні ж стереотипи доступні саморефлексії, є фактами поведінки, індивідуального несвідомого і свідомого, їх можна навчати; трактують етностереотип як стандартне уявлення більшості людей певного етносу про людей власного або ж іншого етносу.

А. Б. Юнацька переконує, що «поняття “етнічний стереотип” тісно корелює з поняттям «національний характер». Частково етнічний стереотип виходить із національного характеру тому, що останній як

25 Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми. Полтава : Довкілля-К., 2008. С. 287-291.

сукупність об'єктивних характеристик зумовлює певну їх гіперболізацію у процесі формування етнічного стереотипу у свідомості етносів. Крім того, етнічний стереотип складається на базі низки суб'єктивних та упереджених уявлень про інший етнос представників певного етносу як носіїв суб'єктивних смислів»²⁶.

В етнолінгвістиці поняття «стереотип» співвідноситься з мовою і культурою, тобто розглядається як *ментальний стереотип* і корелює з мовно-культурною картиною світу. Безперечно, на етнокультурні стереотипи впливають такі чинники, як конфесійна належність, професія, стать тощо.

Вважаємо, що *етнокультурні стереотипи* як узагальнені уявлення про типові риси, що характеризують певний етнос, виконують когнітивно-об'єднувальну функцію, оскільки стабілізують та ідентифікують угруповання як єдиний етнос, акумулюють і систематизують соціокультурний та історичний досвід етносу, передають знання носіїв певної мови від покоління до покоління, відтворюють своєрідність національної культури в міжетнічних контактах. Їм притаманні такі ознаки, як цілісність, символічність, образність, суб'єктивність, спрощеність, схематичність, категоричність та ін.

Серед етнокультурних (етнічних) стереотипів учені (А. М. Приходько, О. О. Селіванова та ін.) виокремлюють автостереотипи (оцінюють представників власної етнічної групи, «ми про себе») та гетеростереотипи (оцінюють представників інших етносів, «вони про нас»). Гетеростереотипізація фіксує ставлення етносу до представників інших народів. Автостереотипізація – «це модель пізнання етносу крізь призму власного менталітету, що є по суті етнічною самооцінкою, яка має на меті пошук формули етнічної ідентичності...; при цьому для самих представників народу важливими виявляються як інтегративні етнокультурні ознаки, так і істотні регіональні та соціальні розходження. Автостереотипізація дозволяє не тільки підмічати й фіксувати найсуттєвіше у своєму національному характері, але й дає моральне право іронізувати і навіть висміювати всі його негативні прояви»²⁷.

У лінгвістичних працях виникло чимало дискусій, пов'язаних з потрактуванням мовної природи стереотипів, їх співвідносності з мовними знаками, розумінням явища стереотипізації тощо. У першій лінгвістичній роботі, присвяченій етнічним стереотипам, У. Квастхофф

26 Юнацька А. Б. Вербалізація стереотипів іспаномовної культури в американському варіанті англійської мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Запоріж. нац. ун-т. Запоріжжя, 2006. С. 7.

27 Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики : монографія. Запоріжжя : Прем'єр, 2008. С. 141-142.

тракувала стереотип як вербальне вираження переконання з тенденцією до емоційної оцінки, що має логічне судження й приписує певному класу людей певні ознаки й способи поведінки або заперечує їх; виражається в безапеляційній, спрощеній й узагальненій формі²⁸.

О. О. Селіванова переконана, що «кваліфікація стереотипу як факту мови чи мовлення є необґрунтованою, адже стереотип – це передовсім структура свідомості, що відображається не лише в мовних знаках чи текстах, а й в інших семіотичних кодах культури». Науковиця наголошує, що мовні одиниці й тексти є семіотичними засобами представлення категоризації та *стереотипізації*²⁹.

Стереотипи, що виникають під час спілкування членів суспільства, етнокультурної спільноти, є складовою значення слова, вислову певної культури, закріплюються в її межах, тобто відбувається стереотипізація – «процес закріплення у свідомості носіїв ідіоетнічної мови і культури однієї чи кількох ознак, які характеризують предмет або явище в їх загальності (тотальності). Показниками стереотипізації є повторюваність характеристики певного об'єкта в різних типах дискурсів, наявність дериватів, у семантиці яких ця характеристика повторюється або навіть стає провідною...»³⁰, – переконує Ф. С. Бацевич. Мовознавець відмічає, що мовні стереотипи виникають у процесі поточної категоризації світу, разом з тим можуть суттєво відрізнятися від наукової категоризації через відмінності мовної й наукової картин світу. Вони є складовими значення слова чи вислову в межах певної культури.

Отже, стереотипізацією можна вважати формування у межах певної етнокультурної групи стійких мовних структур, кожна з яких пов'язана з дискурсивно стереотипною комунікативно-прагматичною ситуацією.

На обов'язковому вербальному статусі стереотипів, які завжди відтворюються в змісті певного слова чи висловлення, прирівнюються до значення мовної одиниці, наполягають Є. Бартміньський, Х. Патнем, А. Шафф та ін. Так, Є. Бартміньський доводить, що мовна картина світу і мовний стереотип є частинами єдиного цілого, причому мовний стереотип він розуміє як певне судження або комплекс сформованих суджень про об'єкт або реалію навколишнього світу³¹.

28 Quasthoff U. M. Etnocentryczne przetwarzanie informacji. Ambivalencja funkcji stereotypów w komunikacji międzykulturowej. *Język a kultura*. Wrocław : Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1998. P. 28.

29 Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми. Полтава : Довкілля-К., 2008. С. 289.

30 Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2009. С. 284.

31 Bartmiński J. Etnolingwistyka słowiaska – proba bilansu. *Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury* / Red. J. Bartmiński. Lublin, Etnolingwistyka. 2005. № 16. P. 9-28.

Мовний стереотип існує в свідомості, базується на зразках накопиченого загального досвіду й народної пам'яті, знаходить своє вираження в мові й мовленні, реалізується в порівняннях, фразеологізмах, евфемізмах, крилатих висловах тощо. На думку О. М. Грибок, лінгвокультурні стереотипи як феномени МКС і ККС – це «культурно-детерміновані уявлення про етноспецифічні риси представників лінгвокультурної спільноти»³².

Мовний стереотип, на думку Ф. С. Бацевича, – «схематизований і певною мірою однобічний образ явища, людини, речі тощо, який ґрунтується на невеликій кількості (часто на одній) рис оцінного характеру, які вважаються типовими (взірцевими) для всього класу речей; суб'єктивне поняття поточного мислення і мовлення, яке є невід'ємною складовою мовної картини світу певного етносу і засвоюється в процесі соціалізації особистості, оволодіння нею етнічною мовою і культурою»³³.

ВИСНОВКИ

Таким чином, проаналізувавши погляди науковців, символ як ключове поняття лінгвокультурології трактуємо таким чином: *символ* – це багатозначний культурний знак, в основі якого лежить образ, що є формою художнього, міфологічного, ритуального, архетипного уявлень; посилаючись на погляди Ф. С. Бацевича та ін., *мовним символом* вважаємо відображення за допомогою мовних засобів багатозначного культурного знаку, в якому сконцентровані ідеї, поняття, почуття тощо певного етносу; *лінгвокультурним символом* називаємо асоціативне заміщення словопозначенням певної ідеї, яка має особливе (символічне) значення для культури певного етносу.

Стереотип трактуємо як комплексний обумовлений культурою відносно сталий набір уявлень, думок, поведінки та почуттів про об'єкт чи реалію навколишнього світу; підтримуючи погляди Є. Бартміньського, Ф. С. Бацевича, О. М. Грибок та ін., *мовним стереотипом* вважаємо відображення в мовних одиницях (словах, фразеологізмах, порівняннях, крилатих висловах, евфемізмах, синтаксичних одиницях тощо) загального досвіду, народної пам'яті про об'єкт чи реалію навколишнього світу, яка має особливе (символічне) значення для культури певного етносу; *лінгвокультурним стереотипом* називаємо схематизований і певною мірою

32 Грибок О. М. Об'єктивація лінгвокультурних стереотипів у німецькомовному побутовому дискурсі : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2014. С. 5.

33 Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. Київ: ВЦ «Академія», 2009. С. 284.

однобічний образ явища, людини, речі, який ґрунтується на невеликій кількості (часто на одній) рис оцінного характеру, що вважаються типовими (взірцевими) для всього класу речей і є невід'ємною складовою мовної картини світу певного етносу й засвоюється в процесі соціалізації особистості, оволодіння нею етнічною мовою й культурою.

Отже, лінгвокультурологічний підхід до вивчення мовних явищ дозволяє досліджувати особливості відтворення лінгвокультурних символів і лінгвокультурних стереотипів.

АНОТАЦІЯ

Лінгвокультурологія як самостійний науковий напрям покликаний досліджувати історичні й сучасні мовні факти крізь призму духовної культури. Лінгвокультурологічний підхід до аналізу мовних явищ орієнтований на створення цілісної картини культурного впливу на мову й мовлення з огляду на глибинні семантичні рівні культурної репрезентації, а також на системне представлення одиниць мови й культури в їхній кореляції та взаємодії. Лінгвокультурологічний напрям окреслено як самостійний науковий напрям, продукт антропологічної парадигми в сучасній лінгвістиці, який досліджує взаємозв'язок і взаємодію культури й мови певного етносу. Основними постулатами лінгвокультурологічного напрямку визначено такі: мова – продукт культури та її важлива складова; мова, відображаючи менталітет народу, є формою збереження й засобом трансляції культури в майбутнє. Зосереджено увагу на аналізові лінгвокультурологічних особливостей символів і стереотипів як об'єктах лінгвокультурологічних студій. Лінгвокультурний символ потрактовано як асоціативне заміщення словопозначенням певної ідеї, яка має особливе (символічне) значення для культури певного етносу. Лінгвокультурним стереотипом визначено схематизований і певною мірою однобічний образ явища, людини, речі, який ґрунтується на невеликій кількості (часто на одній) рис оцінного характеру, що вважаються типовими (взірцевими) для всього класу речей і є невід'ємною складовою мовної картини світу певного етносу й засвоюється в процесі соціалізації особистості, оволодіння нею етнічною мовою й культурою.

Література

1. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми. Полтава : Довкілля-К., 2008. 712 с.
2. Humboldt, Wilhelm. Werke [Текст] Bd. 2. 1796-1799. Gesammelte schriften. Bd. II. Berlin : [s. n.], 1904. 407 s.
3. Sapir, Edward (1916). Time Perspective in Aboriginal American Culture, A Study in Method. Ottawa: Government Printing Bureau.

4. Cassirer E. The philosophy of Symbolic Forms. Vol. I (Language). New Haven : Yale University Press, 1953. P. 43.
5. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів, В. І. Теремко. Київ : ВЦ «Академія», 1997. С. 635.
6. Потебня О. Естетика і поетика слова : збірник / упоряд., вступ. ст., приміт. І. В. Іваньо, А. І. Колодної; пер. А. Колодної. Київ : Мистецтво, 1985. 302 с.
7. Sapir, Edward (1949). Mandelbaum, David (ред.). Selected writings in language, culture and personality. Berkeley : University of California Press. P. 178-179.
8. Левченко О. П. Національно-культурна специфіка фразеологічних символів (на матеріалі творів Г. Квітки-Основ'яненка). *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. пр. Харків : ХНПУ, 2003. Вип. 11. С. 80-87.
9. Wheelwright P. The archetypal symbol. *Perspectives in literary symbolisms*. V. I. The Pennsylvania State University Press. University Park. London, 1968. P. 214-243.
10. Ricoeur P. Interpretation theory : discourse and the surplus of meaning. Fort Worth : Texas Christian University Press, 1976. 108 p.
11. Юнг К. Архетип і символ. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 436 с.
12. Кононенко В. І. Словесні символи в семантичній структурі фраземи. *Мовознавство*. 1991. № 6. С. 30-36.
13. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2009. 376 с.
14. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики : монографія. Запоріжжя : Прем'єр, 2008. 332 с.
15. Кононенко В. І. Концепт і символ : лінгвокультурологічний аспект. *Мова. Людина. Світ* : До 70-річчя М. Кочергана. Зб. наук. ст. Київ : КНЛУ, 2006. С. 157-163.
16. Швець Я. І. Мовний символ як особливий мовний знак. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Філологічні науки*. Луцьк : Волин. нац. ун-т. ім. Лесі Українки, 2010. № 9. С. 225-228.
17. Lippmann W. Public Opinion. N.Y. : The Macmillan company, 1961. 427 p.
18. Schaff A. Stereotypy a dzialanie ludzkie. Warszawa : Książka i Wiedza, 1981. 170 p.
19. Юнацька А. Б. Вербалізація стереотипів іспаномовної культури в американському варіанті англійської мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Запоріж. нац. ун-т. Запоріжжя, 2006. 16 с.

20. Quasthoff U. M. Etnocentryczne przetwarzanie informacji. Ambiwalencja funkcji stereotypów w komunikacji międzykulturowej. *Język a kultura*. Wrocław : Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1998. P. 11-30.

21. Bartmiński J. Etnolingwistyka słowiaska – proba bilansu. *Etnolingwistyka. Problemy języka I kultury* / Red. J. Bartmiński. Lublin, Etnolingwistyka. 2005. № 16. P. 9-28.

22. Грибок О. М. Об'єктивація лінгвокультурних стереотипів у німецькомовному побутовому дискурсі : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2014. 21 с.

Information about the author:

Herman Viktoriia Vasylivna,

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Head of Department of Ukrainian Language and Literature,
Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko
87, Romenska str., Sumy, 40002, Ukraine